

HAMIS SÚLYOK A BIBLIAI IGAZSÁGOSSÁG MÉRLEGÉN?
KÜLÖNBÖZŐ NÉZETEK A NŐKRŐL A PATRIARCHÁLIS
HIERARCHIÁTÓL A VALLÁSI EGYENLŐSÉGIG
A DEUTERONOMIUM KÖNYVÉBEN

ECKART OTTO

Ludwig-Maximilians-Universität München

WALTER BAUMGARTNER 1929-ben írt egy áttekintő tanulmányt a Deuteronomium könyvével foglalkozó tudományos publikációkról *Der Kampf um das Deuteronomium* címmel,¹ amely akár e bibliai könyvről folytatott diskurzusunk főcíme is lehetne, nem csupán az irodalmi és történelmi kérdések miatt, hanem annak jogi és etikai tartalmát tekintve is. CAROLYN PRESSLER 1991-ben jelentette meg a családra vonatkozó deuteronomikus törvényekben a nők státuszáról szóló doktori értekezését,² és a következő következtetésre jutott:

„... a törvények kettős célt szolgálnak. Először is alátámasztják a család hagyományos struktúráit, amelyeknek érdekei javarészt megegyeznek a ház férfi fejének érdekeivel. Másodsorban pedig védik az eltartott családtagok jogait. Mindezt azonban a nélkül teszik, hogy lényegében megkérdőjeleznék a nők alárendelt helyzetét.”³

A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: ECKART OTTO: False weights in the scales of biblical justice? Different views of women from patriarchal hierarchy to religious equality in the Book of Deuteronomy, in Victor H. Matthews – Bernard M. Levinson – Tikva Frymer-Kensky (eds.): *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998, 128–146. Fordította: Szabó Miklós Xavér OFM. Közlés a szerző és a kiadó szíves engedélyével.

¹ Lásd WALTER BAUMGARTNER: *Der Kampf um das Deuteronomium*, *TRav* 1 (1929) 1–25.

² Lásd CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, de Gruyter, Berlin, 1991.

³ CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 96.

Az utóbbi időben pedig GEORG BRAULIK,⁴ a Deuteronomium könyvének egyik legkiválóbb kutatója éppen ellenkező eredményre jutott:

„Az ószövetségi törvény egy olyan »világ« tervezetét tartalmazza, amely abban különbözik az ókori keleti és más bibliai jogi szabályoktól, hogy nem egyszerűen férfiközpontú, hanem *testvérközpontú*. Ez a törvény pedig a Deuteronomium.”⁵

Mindkét kutató a Deuteronomium végső szövegére építette kutatását. BRAULIK még hozzáteszi: „ez a könyv végső formájára érvényes, amelyet »Izrael« teljes társadalmának szisztematikus konstrukciójaként kell értelmezni”.⁶ PRESSLER nem törődik a deuteronomikus szövegek időbeli rétegeit áttekintő diakron elemzésével.⁷ Mindkét kutató a deuteronomikus törvény különböző részeivel foglalkozik. Amíg BRAULIK a férfi és a nő egyenrangú helyzetére vonatkozó feltevését a kultikus jogra alapozza, addig PRESSLER a családjogra korlátozza elemzését. De lenne-e bármilyen jelentősége a családjog értelmezése szempontjából annak, ha a kultikus joggal való összefüggésben teljesen más volt a nők megítélése – és fordítva? Illetve hogyan viszonyultak egymáshoz az izraelita társadalomban a nők státuszának e különböző nézetei? A vita még mindig tart.

Amikor BAUMGARTNER a Deuteronomium könyvét érintő tudományos párbeszédét harcként jellemezte, a bibliai könyv irodalmi keletkezésének különböző alternatíváira gondolt:

- eredetileg Jozija reformprogramja volt némi kiegészítéssel, főleg a családjogban,⁸

⁴ GEORG BRAULIK: Haben in Israel auch Frauen geopfert? Beobachtungen am Deuteronomium, in Siegfried Kreuzer – Kurt Lüthi (eds.): *Zur Aktualität des Alten Testaments: Festschrift für Georg Sauer*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1991, 19–28. Uő: Die Ablehnung der Göttin Aschera in Israel: War sie erst deuteronomistisch, diente sie der Unterdrückung der Frauen?, in Marie-Theres Wacker – Erich Zenger (eds.): *Der eine Gott und die Göttin: Gottesvorstellungen des biblischen Israel im Horizont feministischer Theologie*, Herder, Freiburg, 1991, 106–136, 129–136.

⁵ Lásd GEORG BRAULIK: Haben in Israel auch Frauen geopfert?, i. m., 20.

⁶ Lásd GEORG BRAULIK: Haben in Israel auch Frauen geopfert?, i. m., 20.

⁷ Lásd ECKART OTTO szemlét a *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws* c. könyvről: in *TLZ* 119 (1994) 983–986. A bibliai jog szinkron megközelítésének módszertani nehézségeihez lásd ECKART OTTO: Diachronie und Synchronie im Depositenrecht des „Bundesbuches”: Zur jüngsten literatur- und rechtshistorischen Diskussion von Ex 22,6–14, *ZAR* 2 (1996) 76–85.

⁸ Lásd ANTTI FILEMON PUUKKO: *Das Deuteronomium: Eine literarkritische Untersuchung*, J. C. Hinrichs, Leipzig, 1910, főleg 237. Ezt az álláspontot képviselte a közelmúltban JAN CHRISTIAN GERTZ: *Die Gerichtsorganisation Israels im deuteronomischen Gesetz*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994, 173–233, főleg 173; ehhez a disszertációhoz lásd ECKART OTTO szemlét: in *TLZ* 121 (1996) 1130–1133.

- egy fogság alatti (vagy fogság utáni) utópia, amely felhasznál valamilyen ősbibb anyagot, kiváltképp a családjogban,⁹
- vagy egy olyan törvénykönyv, amelyet a Jozija előtti századokban írtak néhány későbbi kiegészítéssel, különösen a családjogban.¹⁰

Több mint hatvan évvel később még mindig ugyenezekről az alternatívákról vitatkozunk. Van azonban némi remény, hogy előbbre lépünk a vitában. Elődeink még nem tudtak annyit az ókori Közel-Kelet jogi örökségéről: különösen az újasszír hűségeskük és a vazallusi szerződések voltak ismeretlenek számukra. Ezeket közvetlenül idézik a fogság előtti Deuteronomiumban¹¹ és biztos pontok lehetnek jelenlegi vitáinkban.¹² Elődeink annak sem voltak tudatában, hogy mennyire fontos a Biblián belüli exegézis jelensége a bibliai jog irodalomtörténete szempontjából.¹³ A Deuteronomium prédeuteronomisztikus törvényei sok helyen a Szövetség könyve törvényeinek revíziói. Ennek a revízióknak a hermeneutikai kulcsai a kultuszcentralizációra vonatkozó rendelkezések (Deut 12).¹⁴ A Szövetség könyvé-

⁹ Lásd GUSTAV HOLSCHER: *Composition und Ursprung des Deuteronomiums*, ZAW 40 (1922) 161–255. Ezt az álláspontot képviselte a közelmúltban ERNST WÜRTHWEIN: *Die Josianische Reform und das Deuteronomium*, ZTK 73 (1976) 394–423.

¹⁰ Lásd JOHANNES HEMPEL: *Die Schichten des Deuteronomiums: Ein Beitrag zur israelitischen Literatur- und Rechtsgeschichte*, Voigtlander, Leipzig, 1914); THEDOR OESTREICHER: *Das deuteronomische Grundgesetz*, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1923, Uő: *Reichstempel und Ortsheligtümer in Israel*, Bertelsmann, Gütersloh, 1930. Később ezt az álláspontot felkarolta JAMES GORDON McCONVILLE: *Law and Theology in Deuteronomy*, JSOT Press, Sheffield, 1984; JAMES GORDON McCONVILLE – JAMES GORDON MILLAR: *Time and Place in Deuteronomy*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1994. Ez utóbbi monográfia szemléjét lásd REINHARD ACHENBACH tollából: in ZAR 1 (1995) 149–155.

¹¹ Lásd ECKART OTTO: *Treueid und Gesetz: Die Ursprünge des Deuteronomiums im Horizont neuassyrischen Vertragsrechts*, ZAR 2 (1996) 1–52. HANS ULRICH STEYMANS: *Deuteronomium 28 und die adē zur Thronfolgeregelung Asarhaddons: Segen und Fluch im Alten Orient und in Israel*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 1995.

¹² A vita jelenlegi helyzetének áttekintéséhez lásd GEORG BRAULIK: *Das Buch Deuteronomium*, in Erich Zenger et al. (eds.): *Einleitung in das Alte Testament*, Kohlhammer, Stuttgart, 1995, 76–88; a legfrisebb német nyelvű kommentárokról (EDUARD NIELSEN: *Deuteronomium*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1995; MARTIN ROSE: *5. Mose*, Theologischer Verlag, Zürich, 1994) lásd REINHARD ACHENBACH: *Zwei neue Kommentare zum Deuteronomium*, ZAR 2 (1996) 86–113.

¹³ Lásd MICHAEL FISHBANE: *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Clarendon Press, Oxford, 1985, 91–277.

¹⁴ Lásd BERNARD M. LEVINSON: *The Hermeneutics of Innovation: The Impact of Centralization upon the Structure, Sequence, and Reformulation of Legal Material in Deuteronomy*, University Microfilms International, Ann Arbor, 1991. ECKART OTTO: *Vom Bundesbuch zum Deuteronomium: Die deuteronomische Redaktion in Dtn 12–26*, in Georg Braulik et al. (eds.): *Gesellschaftlicher Wandel und biblische Theologie. Festschrift für Norbert Lohfink SJ*, Herder, Freiburg, 1993, 260–278. Uő: *The Pre-exilic Deuteronomy as a Revision of the Covenant Code*, in Uő: *Kontinuum und Proprium: Studien zur Sozial- und Rechtsgeschichte des Alten Orients und des Alten Testaments*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1996, 112–122. Uő: *Gesetzesfortschreibung und Pentateuchredaktion*, ZAW 107 (1995) 373–392. Egy ellentétes álláspontoz lásd JOHN VAN SETERS: *Cultic Laws of the Covenant Code*

nek minden olyan törvényét, amelyre hatással volt a kultuszcentralizáció, a deuteronomikus törvényben felülvizsgálták. A deuteronomikus szerző, hogy egy deszakralizált országban¹⁵ megerősítsen egy testvéri ethoszt, beépítette a deuteronomikus törvénybe a Szövetség könyvének társadalmi és etikai rendelkezéseit. Más részekben a deuteronomikus törvény kiegészítette a Szövetség könyvének törvényét. A Szövetség könyve a családra vonatkozó jogi anyagokat csak a Kiv 22,15–16-ban tárgyalja, ugyanakkor kiterjedten foglalkozik az anyagi károkkal és a testi sértésekkel a Kiv 21,18–22,14-ben. Ugyanakkor a deuteronomikus törvény széles körben érinti a családi ügyeket, de nincsenek rendelkezései az anyagi károokra és csak egy rendelkezés található benne a testi sértésekre vonatkozóan a Deut 25,11–12-ben. Ez a szembetűnű sajátosság azzal magyarázható legjobban, hogy a kultuszcentralizációhoz nem kötődő törvényeket nem építették be a deuteronomikus törvénybe, mert nem volt okuk felülvizsgálni azokat. Helyettük a redaktor családi törvények gyűjteményét (21,15–21; 22,13–21a.22a.23.24a.25.27.28–29; 24,1–4aa.5; 25,5–10)¹⁶ illesztette bele a deuteronomikus törvénykönyvbe, hogy kiegészítse a Szövetség könyvét.¹⁷ A deuteronomikus törvény irodalmi kialakulása e nézetének megfelelően először a nők státuszát vizsgálom a családjog prédeuteronomikus gyűjteményében, majd azok deuteronomikus értelmezését, valamint a nők deuteronomikus és deuteronomisztikus nézőpontjait a deuteronomikus kultikus törvényben.

1. A NŐ SZEMLÉLETE A DEUTERONOMIKUS CSALÁDJOGBAN

A házasságtörésre és a nemi erőszakra vonatkozó törvények a Deut 22,20–29*-ben szorosan kapcsolódó szerkesztői struktúrát mutatnak. Ezek a törvények alkotják a családi törvénygyűjtemény legfontosabb részét, így célszerű ennek a jogi szövegegységnek az elemzésével kezdeni.

(Exodus 20,22–23,33), and their Relationship to Deuteronomy and the Holiness Code, in Marc Vervenne (ed.): *Studies in the Book of Exodus: Redaction – Reception – Interpretation*, Peeters, Leuven, 1996, 319–345. Uő: *The Law of the Hebrew Slave*, ZAW 108 (1996) 534–546.

¹⁵ Lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, Kohlhammer, Stuttgart, 1994, 180–192.

¹⁶ Lásd ECKART OTTO: *Soziale Verantwortung und Reinheit des Landes: Zur Redaktion der kasuistischen Rechtssätze in Deuteronomium 19–25*, in Uő: *Kontinuum und Proprium*, i. m., 123–138.

¹⁷ Jogi kérdésekben a Szövetség könyve továbbra is tekintély maradt a deuteronomikus törvénykönyv kialakulása után. Ez a legjobb magyarázata annak, hogy miért épült be a Szövetség könyve a Sínai-perikópába még a deuteronomikus törvénykönyv kialakulása után is. Lásd ECKART OTTO: *Die nachpriesterschriftliche Pentateuchredaktion im Buch Exodus*, in Marc Vervenne (ed.): *Studies in the Book of Exodus*, i. m., 61–111, 70–78. Egy különböző állásponthoz lásd NORBERT LOHFINK: *Gibt es eine deuteronomistische Bearbeitung im Bundesbuch?*, in Uő: *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur*, Band 3., Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1995, 39–64.

1.1. Deuteronomium 22,20–29*: házasságtörés és nemi erőszak

A Deut 22,22a rendelkezése és annak ellentétes esete a 22,28–29-ben a szöveg-egység a 22,22a.23.24.25.27–29 versek irodalmi és jogtörténeti magját alkotja.¹⁸ A 22,22a eredetileg egy *mot yumat*, vagyis halálbüntetést előíró törvény volt, amelyet felületesen kazuisztikus jogi szentenciává alakítottak.¹⁹ Ennek legközelebbi párhuzamai a Lev 18,20 és a Deut 5,18 // Kiv 20,14 versekben találhatók. Az pedig, hogy házasságtörés esetén mindkét felet, a férfit és a nőt is halálra ítélték és végrehajtották a kivégzést, nem a prédeuteronomikus rendelkezés újítása volt a Deut 22,22a-ban, hanem a júdeai törvénykezés hagyományos vonása.²⁰ A házasságtörés tilalma (22,22a) összekapcsolódik az ellentétes esettel, a hajadonnal folytatott szexuális viszonnyal (22,28–29). Kétségtelen, hogy ezt a két törvényt a patrilineáris, vagyis apaági családstruktúra feltételezésével alkották meg. A 22,22a védelmébe veszi a házas férfi, a 22,28–29 pedig a hajadon apjának kiváltságait.²¹ De összehasonlítva a párhuzamos helyével (Kiv 22,15–16) nem az apa jogainak és címeinek megvédése, hanem a fiatal nő irányában látunk határozott előrelépést. A Kiv 22,15–16-ban az apának jogában áll megtagadni lánya házasságát, hogy megakadályozza a rablás általi házasság (*Raubehe*) automatizmusát. A Deut 22,28–29-ben a tettes arra kényszerül, hogy feleségül vegye a lányt és lemondjon a lánnyal kötött házasság felbontásának jogáról. Ez a nő státuszának alapvető javulását mutatja, különösen akkor, ha ez a változás a júdeai királyság időszaka alatt a válások megnövekedett számát tükrözi.²² Amíg a Kiv 22,15–16 az elcsábítással foglalkozik, a Deut 22,28–29 az erőszak és a

¹⁸ A *bi'artā*-formulákat a Deut 22,22b.24b és a 26. versekben, amely összekapcsolja a családi jogot a vérjoggal a Deut 19,11-ben (lásd MICHAEL FISHBANE: *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, i. m., 217–220) a deuteronomikus redaktor adta a szöveghez; lásd lentebb.

¹⁹ Lásd GOTTFRIED SEITZ: *Redaktionsgeschichtliche Studien zum Deuteronomium*, Kohlhammer, Stuttgart, 1971, 120; HORST DIETRICH PREUSS: *Deuteronomium*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, 125–126.

²⁰ Lásd még CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomical Family Laws*, i. m., 33–34, aki visszautasítja DAVID DAUBE (*Biblical Landmarks in the Struggle for Women's Rights*, *Juridical Review* 23 [1978/3] 177–197 [177–180]) és ANTHONY PHILLIPS (*Ancient Israel's Criminal Law: A New Approach to the Decalogue*, Basil Blackwell, Oxford, 1970, 110–112) tézisét, miszerint a nők felelőssége a házasságtörés tilalma kapcsán egy deuteronomikus újítás volt. Nyilvánvaló, hogy még csak nem is prédeuteronomikus újítás.

²¹ A törvények eredetéről és működéséről egy patrilineárisan strukturált társadalomban lásd ECKART OTTO: *Zur Stellung der Frau in den ältesten Rechtstexten des Alten Testaments (Ex 20,14; 22,15f.) – wieder die hermeneutische Naivität im Umgang mit dem Alten Testament*, in *Uō: Kontinuum und Proprium*, i. m., 30–48.

²² Lásd CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomical Family Laws*, i. m., 40–41. Nem gondolom, hogy a redakció szándéka a lány védelmére irányult, amely ellentmond a megnövekedett válásokra adott reakciónak. Éppen ellenkezőleg: ha történt ilyen számbeli növekedés, a Deut 22,28–29 rendelkezése sokkal hasznosabb volt, mint egy védelmi intézkedés.

megbecstelenítés szempontjait hangsúlyozza, amely összekapcsolja a 22,28–29-et a 22,22a.28–29 tudományos kibővítésével a 22,23–27* versekben. Ezek a koncentrikusan elrendezett parancsok, szemben a 22,22a versével, különbséget tesznek a nemi erőszak ténye és a házasságtörés között. A redaktor a 22,23–27* verseket bekeretezte a 22,22a.28–29-ben található rendelkezésekkel, és így a 22,22a egyfajta alaprendelkezés lett.²³ A bővítés tudományos jellegét a 22,23–27* versekben az is kiemeli, hogy a középasszír törvényeknek ([A] §§12–16; ANET, 181) van egy további párhuzama a 22,22–29* redakcionális struktúrájával²⁴ mégpedig úgy, hogy a 22–29* redaktora függött az ékírásos törvény szerkesztői technikáitól.²⁵ A 22,23–27* kiterjeszti a házasságtörésre vonatkozó törvényt, felölelve a jegyességet, valamint különbséget téve a házasságtörés és a nemi erőszak között. A 22,22a-ban a házasságon kívüli szexuális kapcsolat főbenjáró vétek, ha a bűncselekmény elkövetésekor történik meg a rajtakapás (*in flagranti delicto*) függetlenül attól, hogy a nőt kényszerítették-e az együttlétre vagy sem. Ez egyszerűen az *Erfolgshaftung* (eredményfelelősség) kérdése, függetlenül a szándék szuverén voltától. Az eredeti *mot yumat*-törvény a 22,22a-ban apaági családstruktúrát tükrözött. Egy házas asszony és egy másik férfi közötti szexuális viszony megsértette a férfi jogait és jogcímeit, és főbenjáró vétek volt. A 22,23–27* tudós szerzője felülkerekedett az objektív bizonyíték egyszerű *Erfolgshaftung*-ján a szubjektív bizonyíték *Verschuldenschaftung* (vétkességi felelősség) javára. Előtte a nő önálló jogi személy férjétől és annak jogi státuszától függetlenül. A nő saját akarata és szándéka jogi szempontból döntő lesz.

A 22,22a és a 22,23–27* rendelkezései a házasságtörés eseteinek igen kis hányadát fedik le, csupán azokat, amiket *in flagranti delicto* leplezték le (*ki yimmašē' 'iš šokeb 'im 'iššâ*). A nemi erőszak és a házasságtörés tényleges megkülönböztetése csak ezekben az igen különleges esetekben működhetett. Az eredeti törvény a 22,22a-ban már egyértelmű eljárást biztosított az *in flagranti delicto* vizsgálati bizonyítékára a nő védelme érdekében. Ugyanilyen érdeklődésű vizsgálati bizonyíték található a 22,13–21* versekben.

²³ Az ékírásos törvényekben található alapvető rendelkezésekhez lásd RICHARD HAASE: Über allgemeine Rechtsregeln in den keilschriftlichen Rechtscorpora, ZAR 2 (1996) 135–139.

²⁴ Lásd ECKART OTTO: Das Eherecht im Mittelasyrischen Kodex und im Deuteronomium. Tradition und Redaktion in den §§12–16 der Tafel A des Mittelasyrischen Kodex und in Dtn 22,22–29, in Uő: *Kontinuum und Proprium*, i. m., 172–191; Uő: Rechtsreformen in Deuteronomium XII–XXVI und im Mittelasyrischen Kodex der Tafel A (KAV 1), in John A. Emerton (ed.): *Congress Volume Paris 1992*, Brill, Leiden, 1995, 239–273 (243–247; 257–261).

²⁵ Lásd ECKART OTTO: Town and Rural Countryside in Ancient Israelite Law: Reception and Redaction in Cuneiform and Israelite Law, JSOT 57 (1993) 3–22; újra nyomva in John W. Rogerson (ed.): *The Pentateuch: A Sheffield Reader*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1996, 203–221.

1.2. Deuteronomium 22,13–21*: a megrágalmazott menyasszony

A megrágalmazott asszonyra vonatkozó törvénynek (22,13–21*) központi szakasza a 22,13–19-ben található, amit a 20–21a versek kibővítenek.²⁶ Az eredeti rendelkezés (22,13–19) egy törvénytörvény feljegyzéséből vagy egy ennek megfelelő bírósági elbeszélésből származik.²⁷ A *lqh 'iš iššâ*-val („valaki elvesz egy nőt”) kezdődő mondat már rögtön jelzi,²⁸ hogy a rendelkezés házassági kérdésekkel foglalkozik, a *śn'*-val („meggyűlöl”) történő folytatás pedig a válással.²⁹ Ahogy a 22,14 kifejti: a férfi, hogy mentse a hozományt és a válópénzt, azzal kíván elválni feleségétől, hogy rosszindulatú pletykákat terjeszt róla.³⁰ A házasság előtti viszonytal megvádolt nőnek pénzügyi kártérítés nélkül kell elhagynia házáat.³¹ A rendelkezés célja, hogy megakadályozza a gyakorlattal való visszaélést. Ha a vádat meg lehet cáfolni, a férfi örökre elveszti a váláshoz való jogát és a hozomány kétszeresét kell kifizetnie. A rendelkezés egyértelműen arra irányul, hogy a nőt megvédje a tisztességtelen válástól.³²

²⁶ Lásd például CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 22–23.

²⁷ Lásd CLEMENS LOCHER: Deuteronomium 22,13–21: Vom Prozessprotokoll zum kasuistischen Gesetz, in Norbert Lohfink (ed.): *Das Deuteronomium: Entstehung, Gestalt und Botschaft*, Peeters, Leuven, 1985, 298–303.

²⁸ Az akkád megfelelőjéhez (*ahāzu[m]*) lásd RAYMOND WESTBROOK: *Old Babylonian Marriage Law*, Ferdinand Berger, Horn, 1988, 10–16.

²⁹ A *śn' / zēru(m)* mint a házasság felbontásának szakkifejezéséhez lásd Bír 15,2; Sír 7,26. Lásd REUVEN YARON: On Divorce in Old Testament Times, *RIDA* 3 (1957/4) 117–128. AARON JACOB SKAIST: *Studies in Ancient Mesopotamian Family Law Pertaining to Marriage and Divorce* (PhD dissertation), University of Pennsylvania, 1963, 54–56; 112; 129. SAMUEL GREENGUS: *The Old Babylonian Marriage Contract*, *JAOS* 89 (1969) 505–532, 518 (61. lábjegyzet). RAYMOND WESTBROOK: *Old Babylonian Marriage Law*, i. m., 22–23; 80–81. A *śn'*-hez az elephantinei papiruszokban lásd PAUL KOSCHAKER: *Eheschließung und Kauf nach alten Rechten, mit besonderer Berücksichtigung der älteren Keilschriftrechte*, *ArOr* 18 (1950) 210–296, 200 (2. lábjegyzet). REUVEN YARON: *Introduction to the Law of the Aramaic Papyri*, Clarendon Press, Oxford, 1961, 54–55.

³⁰ Az ártatlanul elvált nő pénzügyi kárpótlásához lásd Ur-Nammu törvényei 6; 7; Hammurabi törvényei 138–140 és *m. Ketuvót 2, b. Bava Qamma* 82b. A pénzügyi kárpótlás nélküli váláshoz, amit a nő okozott lásd Hammurabi törvénye 141; Középasszír törvények (A) 29 és *m. Ketuvót 7,6*.

³¹ Az ITT 3/2, 5286: 18–26 újszám feljegyzés kiemeli, hogy egy férfinak jogában áll elválni feleségétől a házasság előtti kicsapongása miatt. Lásd CLEMENS LOCHER: *Die Ehre einer Frau in Israel: Exegetische und rechtsvergleichende Studien zu Deuteronomium 22,13–21*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 1986, 203–208.

³² Lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 42–43. CAROLYN PRESSLER (*The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 28–29) azon a véleményen van, hogy nem a nő, hanem az apja és a háza a károsult, hiszen az apa kapott kártérítést. De máskülönb kinek, ha nem neki kell, hogy a tettes kifizesse a bírságot? Saját felesége lett volna a hozomány kétszeresének rossz címzettje mindaddig, amíg a házastársak között nem történt meg a szétválás, mint a mai időkben. A menyasszony apjának kezében a hozomány a lánya számára egyfajta biztosíték-ként funkcionált válás vagy megözvegyülés esetére. A kétszeres térítésnek ugyanez volt a szerepe. A megrágalmazott menyasszony volt az, aki közvetlenül kapta meg a pénzt. A férj büntetése megfelel bűnének. Elvesztette a jogcímét, hogy elváljon feleségétől és a hozomány kétszeresét kell kifizetnie.

A 22,13–19 kibővítése a 20–21. versekkel a 22,13–19 szakaszát olyan házasságtörésként értelmezi, amit a házasság kezdetén követtek el, ami pedig főbenjáró bűncselekménynek számít. Az atyai kapunál történő kivégzés olyan esetre utal, ahol egy házasság, de még apja házában élő nőről van szó.³³

Nem a halálbüntetés volt a nők házasságtörésére az általános reakció. A 22,21.23–27* *in flagranti delicto* esetekre korlátozódik, amely deuteronomikus szemléletben még két tanút is igényelt (19,15), ami bizonyára meglehetősen ritka eset volt. A házasságtörés gyanújára adott szokásos válasz a válás volt (Óz 2,4–5).³⁴ A szokásos joggyakorlat szerint a férfinak, aki házasságtöréssel gyanúsította feleségét, *Dispositionsverfügungja* (rendelkezési előjoga) volt, vagyis jogában állt eldönteni, hogy elválik-e, és megalázza-e feleségét nyilvánosan³⁵ vagy sem³⁶. A Deut 22,13–27*-ben olvasható családjogi törvény a házasságtörés gyanújának esetére korlátozta a válás és a megalázás magánjellegű gyakorlatának büntetését. A házasságtörés vitathatatlan esetei nyilvános tárgyalást és büntetéskiszabást vontak maguk után.³⁷ Ez egy határozott előrelépés volt a nők számára, mert önmagukban jogalanyokká váltak és nem függtek férjeik jogi döntéseitől. Erre a haladó jogi fejlődésre hivatkozva adták hozzá a 22,20.21a verseket a 22,13–19 szövegéhez. Házasságtörés gyanúja estén, a házasság kezdetén a férfinak a bíróságon kel-

³³ A jegyességhez lásd RAYMOND WESTBROOK: *Old Babylonian Marriage Law*, i. m., 34–36. Nincs elegendő bizonyíték arra, hogy feltételezzük az eljegyzés intézményét a jegyesség mellett, ahogy WESTBROOK gondolta (*Old Babylonian Marriage Law*, i. m., 29–34). A disszertációról írt bemutatásomat lásd ZA 81 (1991) 308–314. A Deut 22,13–19 progresszív jellege továbbra is elkerüli a kutatók figyelmét, ha a Deut 21,13–21 szakaszát egy irodalmi egységnek vesszük. Ez a helyzet LOCHERL is (*Die Ehre einer Frau in Israel*, i. m., főleg 385), aki elismeri, hogy házasság előtti közönséges főbenjáró vétek, aminek nincs párhuzama az ókori közel-keleti jogban. A Deut 22,13–21 diakron elemzése elkerüli ezt a feltételezést. A disszertációról írt bemutatásomat lásd WO 20–21 (1989–1990) 308–311. PRESSLER (*The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 22–31) ugyanarra az eredményre jut, mint LOCHERL, bár ő irodalomkritikai szempontból különbséget tesz a Deut 22,13–19 és a 22,20–21 szakaszok között. Mivel a Deut 22,13–19-et két ember közötti konfliktusnak kezeli, nem veszi észre e rendelkezés progresszív jellegét.

³⁴ Lásd RAYMOND WESTBROOK: *Adultery in Ancient Near Eastern Law*, RB 97 (1990) 542–580, 561–562, 577–580.

³⁵ A házasságtörő nő nyilvános megalázásának intézményéhez lásd például a következő feljegyzést Hanából: BRM IV 52:11–15. Vö. CURT KUHL: *Neue Dokumente zum Verständnis von Hos 2,4–15*, ZAW 52 (1934) 102–109, 105 és CAD E, 320.

³⁶ Ha a férj meg akar bizonyosodni gyanújáról, próbának kell alávetnie feleségét, aminek hatására – ha a gyanú beigazolódott – el kellett átkoznia önmagát (Szám 5,11–31). Lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 43–44. E kultikus eljárás célja inkább a bizonyosság volt, semmint az igazság. Ebben a tekintetben a kultikus eljárások különböztek a bírósági eljárásoktól.

³⁷ A középasszír törvény (A) redakcióját a közjogi eljárások javára magánjellegű *Dispositionsverfügung* és a büntetés korlátozása jellemzi. Lásd ECKART OTTO: *Die Einschränkung des Privatstrafrechts durch öffentliches Strafrecht in der Redaktion der Paragraphen 1–24; 50–59 des Mittelassyrischen Kodex der Tafel A (KAV 1)*, in Wolfgang Zwickel (ed.): *Biblische Welten: Festschrift für Martin Metzger*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 1993, 131–166.

lett bizonyítani a bűncselekményt. A redaktor felhasználta a 22,13–19-et a családjogi reformhoz, korlátozva a férfiak rendelkezését, bár a 22,13–19 nem egészen illeszkedik ehhez a szándékhoz. A ruhadarab nem igazán bizonyítja a házasság kezdetén történt házasságtörést. Ezenkívül, ha vádja bebizonyosodott, a férfi büntetése sem egyezett meg a házasságtörés hamis vádja miatt a nőt sújtó végzetes ítélettel. A redaktor azonban félreteszi ezeket a következtelenségeket, hogy korlátozza a férfi legális rendelkezési jogát és a nőt önálló jogalannyá tegye.

Mivel már benne vagyunk a jogelmélet és a válás gyakorlatának meglehetősen bonyolult problémáinak megvitatásában, most a 24,1–4* rendkívül ellentmondásos értelmezése felé fordulok.

1.3. Deuteronomium 24,1–4a: a házasság helyreállítása elleni tilalom

REUVEN YARON érdeme volt, hogy megszabadította a 24,1–4 verseket a morális és teológiai spekulációktól egy következetes jogi értelmezés javára.³⁸ Ő a vérfertőzés tilalmához hasonlóan értelmezte a szakaszt. A 24,1–4 célja az volt, hogy megvédje a második házasságot az első házasság helyreállítási kísérleteitől. Ez a magyarázat azonban nem indokolta meg, hogy az első házasságot miért nem szabad helyreállítani, ha a második férj elhunyt. Így RAYMOND WESTBROOK azt feltételezte, hogy az első válást, ami a nő miatt volt, kártérítés nélkül mondták ki, míg a második válás a férfi okán történt, így kárpótolnia kellett feleségét. A 24,1–4-ben olvasható rendelkezés meg akarta akadályozni, hogy az első férj hasznot húzhasson a második válásból.³⁹ Nemcsak a Jer 3,1 mond ellent ennek a feltevésnek, de az a tény is, hogy a Deut 24,1–4 nem tartalmaz semmiféle lényeges utalást a házasság felbontására sem indoklással, sem anélkül, valamint a kártérítésre sem.⁴⁰ CAROLYN PRESSLER a 24,1–4-et a házasságtörés tilalmához hasonlóan magyarázta.⁴¹ Tisztátalannak tekintették egy nő első, majd második és ismét az első férjével való szexuális viszonyát. Az olyan szexuális kapcsolatok – legyenek azok törvényesek vagy sem –, amelyek összekapcsolnak egy nőt

³⁸ Lásd REUVEN YARON: *The Restoration of Marriage*, *JSS* 17 (1966) 1–11. A diszkusszió összefoglalásához lásd ECKART OTTO: *Das Verbot der Wiederherstellung einer geschiedenen Ehe: Deuteronomium 24,1–4 im Kontext des israelitischen und jüdischen Eherechts*, *UF* 24 (1992) 301–310, 301–305.

³⁹ Lásd RAYMOND WESTBROOK: *The Prohibition of Restoration of Marriage in Deuteronomy 24,1–4*, in Sara Japhet (ed.): *Studies in Bible*, Magnes Press, Jerusalem, 1986, 387–405.

⁴⁰ Lásd ECKART OTTO: *Das Verbot der Wiederherstellung einer geschiedenen Ehe*, i. m., 303–305. CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 56–59.

⁴¹ CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 60–62.

egy férfivel „A–B–A” mintázat szerint, „összszavarja a(z) apai ágon) meghatározott család határait”.⁴² PRESSLERnek azonban be kell ismernie, hogy a 24,1–4 szövege nem utal arra, hogy miért kellene egy törvényes szerződésben álló és jogilag feloldott kapcsolatnak tisztátalannak lennie. A szétválasztott házasság helyreállításának tilalma nemcsak egy olyan rendelkezés, amely hasonlít azokhoz a szabályzásokhoz, amelyek a házasságtörést tiltják, hanem egyenesen a házasságtöréssel foglalkozik. Ha valaki elismeri, hogy a 22,22a.23–27* csak a házasságtörés különleges esetével foglalkozik (*in flagranti delicto*), míg a házasságtörés más esetei, amelyeket bíróságon nem bizonyítottak, a válás kérdéséhez tartoznak, akkor a házasságtörést a 24,1-ben nincs oka kizárni az *'erwāt dābār* szemantikai spektrumából.⁴³ Az első férjet, aki elvált a feleségétől és tisztátalannak (*huṭṭammā'ā*) nyilvánította őt, kötötte a döntése, még akkor is, ha egykori felesége megházasodott más férfival vagy újra elvált, avagy éppen megözvegyült.⁴⁴ A rendelkezést határesetként fogalmazták meg: a már érvénytelen második házasság ténye sem tette semmissé döntését. A férj jogcímét feleségére korlátozták nem csak a patriarchális család megőrzése miatt, hanem azért is, hogy korlátozzák a férfi rendelkezési jogát és biztosítsák a nőnek azt a méltóságot, hogy önálló jogsalony lehessen, címeiktől és a férfi döntéseitől független.

1.4. Deuteronomium 25,5–10: a sógorházasság törvénye

Nincs egyetlen más olyan deuteronomikus családi törvény a Deuteronomiumban, amely a júdeai család patrilineáris struktúrájára oly közvetlen módon reflektálna, mint a 25,5–10. A család „neve”, vagyis annak genealógiája apáról fiúra szállt. Kétségtelen, hogy ennek az intézménynek a legfőbb gondja, hogy a családot apai ágon fiú utódokkal lássa el, ha a feleség megözvegyülne fiúutód nélkül. Ha közelebbről megvizsgáljuk a 25,5–10 rendelkezését, akkor egyértelművé válik, hogy az nem csupán a levirátus jogi intézményének tükrö volt, és annak legfőbb gondja nemcsak a patrilineáris család stabilizálására irányult, hanem az volt a szándéka az elhunyt férj fel nem osztott tulajdonának különleges esetében (25,5), hogy a megözvegyült

⁴² CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 61.

⁴³ Lásd ARIE TOEG: Does Deuteronomy 24,1–4 Incorporate a General Law on Divorce?, *Dine Israel* 2 (1970) V–XXIV, VII. Kár, hogy TOEG az irodalomkritika szempontjából elvlasztja a Deut 24,1 versét annak kontextusától (Deut 24,1–4).

⁴⁴ Lásd ECKART OTTO: Das Verbot der Wiederherstellung einer geschiedenen Ehe, i. m., 305–309. Uő: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 54–55.

nő jogi és gazdasági helyzetén javítson.⁴⁵ Ez ugyanis olyan körülmény volt, ami különösen is kiszolgáltatottá tette a nőt.⁴⁶ Általában, amikor a *levir* („sógor”) teljesítette kötelezettségét, élt az elhunyt testvér tulajdonának haszonélvezeti jogával. Ez egy olyan gazdasági kárpótlás volt, amellyel kötelezettséget vállalt, hogy gondoskodik sógornőjének és a levirátusi házasságban született gyerekeinek megélhetéséről, akiket az elhunyt férj utódjának is tartottak. Osztatlan vagyon esetében nem volt ilyen gazdasági indíték arra, hogy teljesítse levirátusi kötelezettségét, mert az elhunyt vagyona automatikusan testvéreire szállt. A helyi bíróságoknak általában semmi közük nem volt a levirátus intézményéhez, de ebben az esetben szükség volt a segítségükre. A saru levételének szimbolikus, jogi aktusa (25,9) nemcsak kifejezi a vonakodó *levir* megalázását, aki osztatlan vagyonon él, hanem testvére tulajdonára vonatkozó jogcímének elvesztését is.⁴⁷ A helyi bíróság nem volt jogosult, hogy kötelezővé tegye a levirátusi kötelezettség végrehajtását, közjegyzőként azonban tanúsíthatta a vonakodó *levir* testvére tulajdon fölötti jogcímének ideiglenes eltörlését.

Férje vagyonának haszonélvezeti jogát az özvegy kapta meg mindaddig, amíg élt vagy újra meg nem házasodott. Abban az esetben, ha a nő feleségül ment sógorához vagy egy másik férfihez, vagy esetleg meghalt, a tulajdon haszonélvezeti joga megmaradt vagy visszakerült sógorához. A 25,5–10 egy olyan rendelkezés volt, ami egy különösen kiszolgáltatott helyzetben élő nő jogi és gazdasági védelmével foglalkozott. A többi családjogi törvényhez hasonlóan ez a rendelkezés a nőt önálló jogi személlyé tette.⁴⁸ Ennek megfelelően a helyi bíróságon a nő volt a felperes, aki megtehetette a szimbolikus jogi

⁴⁵ Lásd Esnunna törvénye 16; Hammurabi törvénye 165; Középasszír törvények (A) 25; (B) kapcsolódva a Középasszír törvények 2; 3-hoz; vö. MARIA DE JONG ELLIS: *The Division of Property at Tell Harmal*, JCS 26 (1974) 133–53. RAYMOND WESTBROOK: *Property and Family in Biblical Law*, JSOT Press, Sheffield, 1991, 118–141.

⁴⁶ Lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 59. CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 64.

⁴⁷ Lásd ÅKE VIBERG: *Symbols of Law: A Contextual Analysis of Legal Symbolic Acts in the Old Testament*, Almquist & Wiksell, Lund, 1992, 145–164. A Deut 25,9 tárgyalásához lásd a könyvről szóló bemutatásomat: *TLZ* 118 (1993) 506–509. DONALD A. LEGGETT (*The Levirate and Goei Institution of the Old Testament*, Mack Publishing Company, Cherry Hill, 1974, 55–62) helyesen állította, hogy a saru levételének ceremóniája elsősorban az özvegy védelmére irányult, nem pedig a vonakodó *levir* megalázására, és hogy „ez a szertartás egyfajta felszabadulást jelent” (57. oldal). Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyfajta válást hajtottak végre, hanem inkább azt, hogy az özvegy megkapta az osztatlan vagyon férje részesedésének haszonélvezeti jogát. Nincs tehát okunk arra, hogy a saru levételének szertartását átmeneti rítusként értelmezzük, mint ahogy azt a közelmúltban javasolta PAUL A. KRUGER (*The Removal of the Sandal in Deuteronomy XXXV 9: „A Rite of Passage”*?, VT 46 [1996] 534–538). Az özvegy öröklési jogát megerősíti egy osztrakon, amelyet PIERRE BORDREUIL *et al.* publikáltak: *Semitica* 46 (1996) 49–76.

⁴⁸ Egy eltérő állásponthoz lásd CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomic Family Laws*, i. m., 74.

lépéseket a vonakodó *levir* felé. Ebben az esetben az özvegy saját jogát védte meg, nem pedig elhunyt férjét.

A Deuteronomiumban a családjogi törvények progresszíven és védelmezően álltak a nő jogi státuszához. Mélyrehatóan foglalkoztak a férfiak fölényének visszaszorításával. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a rendelkezések felülkerekedtek a júdeai társadalom patrilineáris és patriárchális mintáin, de családjogi ügyekben olyan jogalanyokként kívánták a nőket elhelyezni, akik saját jogokkal és olyan jogcímekekkel rendelkeztek, amelyek nem a férfiak jogaiából és döntéseiből származtak. Ez mai szemmel nézve kevésnek tűnik, azonban az ókorban és az akkoriban élő nőknek nagyon sokat jelentett. Még azt sem tudjuk, hogy a bibliai törvények közül tulajdonképpen mennyit és hogyan tartottak meg a prekanonikus időkben. Nyilvánvalóan sok jogi kifinomultság és jogelmélet volt ezekben a törvényekben, ahogy azt mindenekelőtt a középasszír törvények (A) 12–16 és a Deut 22,22–29* közötti kapcsolat is mutatta.⁴⁹ A deuteronomikus családjogi ezen rendelkezései azonban már az ókorban előkészítették a nők emancipációjához vezető utat, és szerzőik megérdemlik a tisztelet.

Ami a prédeuteronomikus családjogi gyűjteménnyel kezdődött és része lett a deuteronomikus törvénynek, azt ebben a könyvben azok deuteronomikus és deuteronomisztikus kontextusa folytatta.

2. A NŐ STÁTUSZA A DEUTERONOMIKUS ÉS DEUTERONOMISZTIKUS TEOLÓGIÁBAN

A Deut 22,1–12*, 23,16–26* és a 24,6–25,4* versekben a deuteronomikus redaktor a társadalmi szolidaritásra vonatkozó rendelkezéseket egy „A–B” séma szerint összekapcsolta más kultikus és jogi szabályokkal. A társadalmi szolidaritás rendelkezései alkották a *cantus firmus* [vagyis az új kompozíciók alapjául szolgáló dallamot] a szabályoknak ebben a sorozatában és az egész deuteronomikus törvény számára. A családra vonatkozó prédeuteronomikus törvények nagyszámú rendelkezése egybeesett a testvéri szolidaritással, valamint a nők státuszának és jogainak védelmével kapcsolatos törekvésekkel. Azokat a családi törvényeket pedig, amelyek nem illeszkedtek ebbe a szerkesztői szándékba, a *bi'artā*- vagy más megfe-

⁴⁹ Lásd ECKART OTTO: *Korperverletzungen in den Keilschriftrechten und im Alten Testament: Studien zum Rechtstransfer im Alten Orient*, Butzon & Bercker – Neukirchener Verlag; Kevelaer – Neukirchen-Vluyn, 1991, 165–187; Uő: *Vom Rechtsbruch zur Stinde: Priesterliche Interpretationen des Rechts*, *JBTh* 9 (1994) 25–52. Az értelmiségiek szerepéhez a görög társadalomban lásd CHRISTIAN MEIER: *Athen: Ein Neubeginn der Weltgeschichte*, Wolf Jobst Siedler, Berlin, 1995, 171–181.

lelő formula hozzáadásával úgy értelmezték, hogy azok Izrael népének és földjének tisztaságához kapcsolódnak. Ez történt a házasságtörés tilalmával (22.22b.24b), míg az előbb említett formulát nem adták hozzá a nemi erőszakhoz és az elcsábításhoz kapcsolódó törvényekhez (22.25.27*.28.29), amelyek a nők védelmét szolgálták. A 22.13–21 verseket ugyanezen szerkesztői logika uralja. A házasságtörés tilalma *bi'artā*-formulát kapott, a menyasszony megrágalmazását tiltó törvény – amely a jogtalan vádak ellen védte meg a nőt – azonban nem (22.13–19). Míg a lázadó fiúra vonatkozó törvény (21.18–21) – amely nem foglalkozott a hátrányos helyzetűek és a gyengék védelmével – szintén egy kibővített *bi'artā*-formulával zárul, addig az özvegy nőket védelmébe vevő, sógorházasságra vonatkozó törvény (25.5–10) nem.⁵⁰ A deuteronomikus értelmezés logikája csaknem teljesen megfelelt a családjog prédeuteronomikus gyűjtemény logikájának. A deuteronomikus szerző csak az újránházasodás tilalmát (24.1–4) értelmezte az ország beszenyyezése elleni törvényként. Csak itt nem vette figyelembe a társadalmilag progresszív hatást. De a menyasszony megrágalmazása, a nemi erőszak, a megrontás, valamint az özvegyasszony kismimmizése elleni rendelkezéseket illetően érzékelték azok progresszív jellegét, mint egy testvéri társadalomra vonatkozó látomásának elemeit. A 22.26-ban kifejezetten egyenlővé teszi a nemi erőszakot és a gyilkosságot az áldozatnak tekintett nők védelmében.

A deuteronomikus szerző Júdában a testvéri szolidaritás⁵¹ ethoszának segítségével reagált az újasszír krízis megrázkódtatásaira a Kr. e. 7. században.⁵² A 15.12-ben ezt az ethoszt úgy határozta meg, mint ami egyenlőképpen vonatkozik a férfiakra és a nőkre. Az elengedés törvényét a 15. fejezetben kifejezetten a férfiakra és a nőkre alkalmazza, ami eltér a Kiv 21.7-től, ahol a szolgáló szabadon bocsátása kizárt. Ez önmagában azonban még nem eredményezi a deuteronomikus szerző haladó hozzáállását,⁵³ mivel a 21.7–11 csak az ágyasságra megvásárolt nőre vonatkozik.⁵⁴ A Deut 15.12 nem akarta

⁵⁰ A Deut 19–25 deuteronomikus redakciójához és annak szándékaihoz lásd ECKART OTTO: *Soziale Verantwortung und Reinheit des Landes*, i. m., 134–138; UÓ: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 186–192.

⁵¹ Lásd LOTHAR PERLITT: „Bin einzig Volk von Brüdern”: Zur deuteronomischen Herkunft der biblischen Bezeichnung „Bruder”, in UÓ: *Deuteronomium-Studien*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1994, 50–73.

⁵² Lásd BARUCH HALPERN: *Jerusalem and the Lineages in the Seventh Century BCE: Kinship and the Rise of Individual Moral Liability*, in Baruch Halpern – Deborah W. Hobson (eds.): *Law and Ideology in Monarchic Israel*, JSOT Press, Sheffield, 1991, 11–107; lásd még bemutatásomat a kötetről: *TLZ* 17 (1992) 827–830.

⁵³ Egy másik állásponthoz lásd MOSHE WEINFELD: *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Clarendon Press, Oxford, 1972, 282.

⁵⁴ Lásd GREGORY CHIRICHIGNO: *Debt-Slavery in Israel and the Ancient Near East*, JSOT Press, Sheffield, 1993, 280–282.

helyettesíteni a Kiv 21,7–11 rendelkezését, hanem a 21,2–6 verseit kellett a kultuszcentralizáció hermeneutikai kulcsa szerint átdolgoznia.⁵⁵ Az, hogy a nők kifejezetten védelemet élveznek a szabadonbocsátási rendelkezésekben, megszokott volt az ókori Közel-Kelet vonatkozó jogrendjében.⁵⁶ A Kiv 21,2–6-ban azok a nők, akiket nem házasság céljából vásároltak, implicit módon e rendelkezés alá tartoznak. A deuteronomikus szerző számára a nőkhöz való viszonyulás szempontjából döntő jelentőségű, hogy a Deut 15,12-ben a férfiakat és a nőket egyaránt testvéreknek (*ah*),⁵⁷ fivérnek és nővérnek hívja, így mindkettőjüket bekapcsolta egy testvéri és nővéri szolidaritás fogalmába, amelyet inkluzívnek kell értelmeznünk.

A deuteronomikus kultikus jog támogatja ennek a fogalomnak a belefoglaló jellegét. A Deut 14,26; 15,20 (vö. 26,11) versekben a „te és családod” megszólítás azokhoz szól, akik részt vesznek a központi szentély áldozatbemutatásain.⁵⁸ A 12,18, amely egy alapvető deuteronomikus rendelkezés,⁵⁹ közelebről is meghatározza a címzetteket: „te és fiaid meg lányod, rabszolgád és rabszolganőd”. A címzettek házára vonatkozóan ugyanazt a magyarázatot találjuk, mint a szombati és a hetek ünnepét érintő rendelkezésekben (5,14; 16,11.14). A deuteronomisztikus redaktor a 12,12-ben átvette ezt a listát. A „te” magában foglalja a feleségeket, mert lehetetlen volt számukra, hogy ne vegyenek részt az ünnepeken és az áldozatokon, hogy ha lányaik és cselédjeik ott voltak.⁶⁰ Mivel a deuteronomikus szerző számára a férfiak és a nők egyaránt testvérek voltak (*ahim*), ugyanígy szólítja meg őket is („te”). ELEONORE REUTER feltételezi,⁶¹ hogy a nők rejtett megszólítása azt jelezheti, hogy bár jogosultak voltak, mégsem voltak kötelesek részt venni a kultikus cselekményeken a központi szentélyben olyan jellegzetes

⁵⁵ Lásd ECKART OTTO bemutatását GREGORY CHIRICHIGNO *Debt Slavery in Israel and the Ancient Near East* című könyvéről: *Biblica* 76 (1995) 254–261, 259–260.

⁵⁶ Lásd például Hammurabi törvénye 117 (vö. INNOCENZO CARDELLINI: *Die biblischen 'Sklaven'-Gesetze im Lichte des keilschriftlichen Sklavenrechts: Ein Beitrag zur Tradition, Überlieferung und Redaktion der alttestamentlichen Rechtstexte*, Peter Hanstein, Bonn, 1981, 79–81) Ammi-šaduqa ediktuma §20 (vö. FRITZ RUDOLF KRAUS: *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*, Brill, Leiden, 1984, 264–278).

⁵⁷ A kifejezés jelentéséhez a Deut 15-ben lásd JEFFRIES M. HAMILTON: *Social Justice and Deuteronomy: The Case of Deuteronomy 15*, Scholars Press, Atlanta, 1992, 34–40.

⁵⁸ A deuteronomikus rendelkezésekhez lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, 181–186.

⁵⁹ Lásd ELEONORE REUTER: *Kultzentralisation und Theologie von Dtn 12*, Anton Hain Verlag, Frankfurt am Main, 1993, 76–77; lásd még a könyv bemutatását NORBERT LOHFINK: *Kultzentralisation und Deuteronomium: Zu einem Buch von Eleonore Reuter*, ZAR 1 (1995) 117–148.

⁶⁰ Lásd GEORG BRAULIK: *Haben in Israel auch Frauen geopfert?*, i. m., 23–24; vö. UŐ: *Die Ablehnung der Göttin Aschera*, 132–133; UŐ: *Die Freude des Festes: Das Kultverständnis des Deuteronomiums – die älteste biblische Festtheorie*, in UŐ: *Studien zur Theologie des Deuteronomiums*, Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1988, 161–218, 199–200.

⁶¹ Lásd ELEONORE REUTER: *Kultzentralisation und Theologie von Dtn 12*, i. m., 150–151.

női dolgok miatt, mint a terhesség, a szülés, mert azok megakadályozhatják, hogy elhagyják otthonukat. A deuteronomikus szerző szándéka az lehetett, hogy a nőket felszabadítsa a kultikus kötelezettségek alól. Ez a gondolatot azonban nem szabad túlhangsúlyozni, mert egy ideális társadalom deuteronomikus elképzelése, ahol a férfiak és a nők egyenlő kultikus joggal rendelkeznek, inkább elméleti, semmint gyakorlati jellegű volt. A központi szentélyben végzett kultusz volt az a közeg, ahol Izrael szimbolikusan megvalósíthatta az egységet:

„A központi szentélyben minden örömteli asztalközösség bizonyos mértékben Izrael lényegét jeleníti meg. Izrael minden tagja együtt van, társadalmi különbségek nincsenek köztük. Mindenki szívből örvendezik. Ez az a pillanat, amikor »JHWH, a te Istened színe előtt« állnak. Izrael soha máskor, sehol másutt nem lehet ennél sűrűtettebben önmaga.⁶²

A deuteronomikus szerzőnek egy alapvető etikai kérdésre kell válaszolnia: *Miért érne meg a férfiaknak az egyenlő bánásmód (férfi és nő között)?* A férfiaknak ugyanis le kellett mondaniuk közvetlen előnyükről; meg kellett őket győzni arról, hogy annak feladása nagyobb előnyökhöz juttatja majd őket. A deuteronomikus szerző válasza az volt, hogy a kultikus közösség egy nem marginalizált, ideális társadalom egységét képviseli. Hogy mennyire volt haladó ez az elképzelés, akkor válik egyértelművé, amikor figyelembe vesszük, hogy még Arisztotelész igazságosságfogalma (mint egyenlőség) sem terjedt túl az azonos rangú embereken. Sem a nőket, sem a rabszolgákat nem védte meg a diszkriminációtól.

A fogság alatti és fogság utáni deuteronomisztikus szerzők a deuteronomikus törvényt ideális alkotmányként értelmezték az új Izrael számára a fogság után.⁶³ A nők a fogság előtti deuteronomikus felfogásnál sokkal karakterisztikusabban kaptak egyenlő kultikus jogokat. A Deut 29,9–10-ben férfiak és nők is részesei a moábi szövetségkötésnek (29,9–14)⁶⁴ és a 31,12 szerint,

⁶² Lásd NORBERT LOHFINK: Opferzentralisation, Sakularisierungstheorie und mimetische Theorie, in Uő: *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur*, Band 3., i. m., 219–260, 243.

⁶³ Lásd ECKART OTTO: Von der Programmschrift einer Rechtsreform zum Verfassungsentwurf des Neuen Israel: Die Stellung des Deuteronomiums in der Rechtsgeschichte Israels, in Georg Braulik (ed.): *Bundesdokument und Gesetz: Studien zum Deuteronomium*, Herder, Freiburg, 1995, 93–104; NORBERT LOHFINK: Das deuteronomische Gesetz in der Endgestalt: Entwurf einer Gesellschaft ohne marginale Gruppen, in Uő: *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur*, Band 3., i. m., 205–218.

⁶⁴ A moábi szövetség késő-deuteronomisztikus fogalmához lásd DIETRICH KNAPP: *Deuteronomium 4: Literarische Analyse und theologische Interpretation*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987, 141–156; ECKART OTTO: *Deuteronomium 4: Die Pentateuchredaktion im Deuteronomiumsrahmen*,

amikor a gyülekezet minden hetedik évben meghallgatta a deuteronomikus törvényt (31,10–13):⁶⁵

„Gyűjtsd egybe a népet, a férfiakat, a nőket és a gyerekeket, valamint a körödben, városaidban élő idegent, hogy hallják és megtanulják félni az Urat, a te Istenedet s ügyeljenek a törvény minden szavának megtartására.” (31,12)

A foglyul ejtett nőről szóló rendelkezésében (21,10–14), amely ugyan része a deuteronomisztikus háborús törvénynek (20,1–20; 21,10–14; 23,10–15; 25,17–19),⁶⁶ de nem része a deuteronomikus családjognak,⁶⁷ a deuteronomisztikus redaktor egy másik városban hadifogságba esett nő feleségül vételének példájával szemléltette a gyengékkel és a szegényekkel szembeni törvényes szolidaritás kötelezettségét (20,14). A nő személyes méltóságát biztosítani kell, ez pedig magában foglalja a házassághoz való szabadságot és a szexuális kizsákmányolás elleni védelmet.⁶⁸ Ez a rendelkezés egész biztosan nem a helyes lehetőségét mutatta a patriarchális társadalom sajátosságainak megdöntésére, mivel a szándéka a veszélyeztetettebb nők védelme volt. De a foglyul ejtett nő szokásos bánásmódjával összehasonlítva, az ókorban ez a rendelkezés (21,10–14) egy morális forradalom volt a férfiak és a nők egyenlő méltósága és joga felé vezető hosszú úton. Az ideális társadalom deuteronomikus és deuteronomisztikus fogalma a modern világ bölcsője volt, nemcsak a piaccgazdasági szempontból,⁶⁹ hanem az emberi jogok modern humanizmusa szempontjából is, beleértve a férfiak és a nők egyenlő jogait. A Deuteronomium, ebből a szempontból is a modern világ evangéliuma volt.⁷⁰ Történetetlen lenne azonban azt várni, hogy a Deuteronomium

in Timo Veijola (ed.): *Das Deuteronomium und seine Querbeziehungen*, Vandenhoeck & Ruprecht – Finnische Exegetische Gesellschaft, Göttingen – Helsinki, 1996, 196–222, 199–204.

⁶⁵ A Deut 31,10–13 késő-deuteronomisztikus kontextusához lásd NORBERT LOHFINK: Zur Fabel von Dtn 31–32, in Rüdiger Bartelmus et al. (eds.): *Konsequente Traditionsgeschichte: Festschrift für Klaus Baltzer*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 1993, 255–279.

⁶⁶ Lásd ECKART OTTO: *Theologische Ethik des Alten Testaments*, i. m., 198–201.

⁶⁷ Így CAROLYN PRESSLER: *The View of Women Found in the Deuteronomistic Family Laws*, i. m., 9–15.

⁶⁸ Jó okai vannak GEORG BRAULIKNAK, hogy a Deut 21,10–14 szakaszt azok közé a deuteronomikus törvények közé sorolja, amelyeknek megvan a pontos megfelelője a modern emberjogi nyilatkozatokban. Lásd *Das Deuteronomium und die Menschenrechte*, in Uő: *Studien zur Theologie des Deuteronomiums*, i. m., 301–323 (302).

⁶⁹ MAX WEBER: *Ancient Judaism*, Free Press – Collier-Macmillan, New York – London, 1952. BENJAMIN N. NELSON: *The Idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*, Princeton University Press, Princeton, 1949.

⁷⁰ Lásd ECKART OTTO: *Gerechtigkeit und Erbarmen im Recht des Alten Testaments und seiner christlichen Rezeption*, in Uő: *Kontinuum und Proprium*, i. m., 342–357. Uő: „Um Gerechtigkeit im Land sichtbar werden zu lassen”: Zur Vermittlung von Recht und Gerechtigkeit im Alten Orient, in der Hebraischen Bibel und in der Moderne, in Joachim Mehlhausen (ed.): *Recht – Moral – Gerechtigkeit*, Kaiser – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1998), 107–145.

könyvében a státuszviszonyokkal megtörik az értékek allokációja. A Deuteronomium a modern világ „evangéliuma” lett, de szükségképpen nem lehetett maga a modern világ. Az egyenlőség alapelve csak akkor jutott törvényerőre, amikor a modern alkotmányos jog az „emberi jogok” fogalmát tette meg alapjának. Ha viszont az összes modern jogi megnyilatkozás egyik alapítója az egyenlőség, miszerint minden embert ugyanúgy kell kezelni, akkor a nem marginalizált társadalom deuteronomisztikus fogalma döntő lépést tett ebbe az irányba.⁷¹ Az az elképzelés, hogy az egyének megváltoztathatják társadalmi környezetüket, nem a reneszánsz, hanem már sokkal korábban a héber Biblia vívmánya volt. A deuteronomikus és deuteronomisztikus szerzők briliáns példát mutattak erre az elképzelésre az ókorban.

⁷¹ A Biblia történelmi jelenségeinek érvényes értékeléséhez figyelembe kell vennünk a teljes kulturális helyzetet, és el kell kerülnünk, hogy olyan modern kategóriákkal és elvárásokkal dolgozzunk, amelyek csalódáshoz vezetnek, amikor az antikvitás jogi jelenségeivel foglalkozunk. Módosítva KARL BARTH mondását („kritikusoknak kell lenniük, történelmi-kritikusoknak”) azt mondhatjuk, hogy az exegétáknak feltétlenül tisztában kell lenniük a történelmi dimenzióval, amikor olyan bizonytalan és ellentmondásos témákkal foglalkoznak, mint a nők jogállása a Deuteronomium könyvében. Mindezt figyelembe véve meg kell jegyeznünk, hogy a súlyok a bibliai igazságosság mérlegén nem is annyira hamisak, mint ahogy azt egyesek feltételezik.

